

**Amit Bein. Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti:
Değişimin Failleri ve Geleneğin Muhafızları. Çev. /
Trans. Bülent Üçpunar. İstanbul: Kitap Yayınevi /
Publishing, 2013**

Cemal ÖZEL

Dr., Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni
PhD, Religion Culture an Moral Knowledge Teacher
cemalozel@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0001-9977-6308

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Kitap Tanıtımı / Book Review

Geliş Tarihi / Date Received: 3 Mart / March 2019

Kabul Tarihi / Date Accepted: 28 Ağustos / August 2019

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

DOI: 10.29288/ilted.534835

Atıf / Citation: Özel, Cemal. "Amit Bein. *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti: Değişimin Failleri ve Geleneğin Muhafızları*. Çev. / Trans. Bülent Üçpunar. İstanbul: Kitap Yayınevi / Publishing, 2013". *ilted: ilabiyat tetkikleri dergisi / journal of ilabiyat researches* 52 (Aralık/December 2019/2): 353-359.

doi: 10.29288/ilted.534835

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/ilted> | <mailto:ilabiyatdergi@atauni.edu.tr>

Copyright © Published by Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /
Ataturk University, Faculty of Theology, Erzurum, 25240 Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz

Bu yazıda Prof. Amit Bein'in 'Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti, Değişimin Faileri ve Geleniğin Muhafızları' başlıklı kitabı değerlendirilmektedir. Yakın dönem Türkiye tarihi uzmanı olan Bein, çalışmasında Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e geçişte, çoğu zaman tek tip olarak resmedilen ama aslında birbirlerine rakip olan ulemayı, onların düşüncelerini, mücadelelerini, kurumlarını ve miraslarını titizlikle incelemektedir. Bunu yaparken de ulemayı reformcu/gelenekçi veya ilerici/gerici şeklinde zıtlık içinde konumlandırılan ikilikçi sınıflandırmaların ötesine geçme iddiasındadır. Çalışmanın metoduna, kaynakçasına ve bulgularına bakıldığında bu iddiasını da büyük ölçüde gerçekleştirdiği görülmektedir. Mevcut çalışmaların büyük bir kısmında ulemanın, bir tarafta geriliğin sebebi, diğer tarafta da rejimin ve din karşıtlığının biçare kurbanları şeklinde konumlandırıldığı göz önünde bulundurulursa böylesi geniş ve bilimsel bir perspektifle hazırlanan eserin önemli bir boşluğu doldurduğunu, ilgi ve takdiri hak ettiğini söylemek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: *Din, ulema, Osmanlı ilmiye sınıfı, modern Türkiye, Amit Bein.*

Abstract

In this book review, the book by Amit Bein titled *Ottoman Ulema, Turkish Republic: Agents of Change and Guardians of Tradition* has been evaluated. An expert on late Ottoman and Early Republican Turkey, Bein studies the competitor Ottoman ulema, their thoughts, institutions, struggles, and legacy elaborately in this work. Contrary to the mainstream works on late Ottoman and Early Republican Turkey, which envisage the Ottoman ulema as reactionaries or victims of the related period, in his book Amit Bein portrays them as historic figures in many aspects and considers them in many ways. This work is an important contribution to the field and praiseworthy since it has a scientific understanding, critical awareness, balance, and a broad perspective to the Ottoman ulema.

Keywords: *Religion, ulema, Ottoman learned-class, modern Turkey, Amit Bein.*

Son dönem Osmanlı uleması modern Türkiye tarih yazımının özellikle ilgilendiği bir konu olmamıştır. İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e geçişte ulemanın hep "kaybeden tarafta" olduğunu göz önüne alınca, bu ilgi eksikliğine belki de fazla şaşırılmamak gerekir. Mevcut çalışmaların büyük bir kısmında da ulema, bir tarafta geriliğin sembolü ve hatta sebebi¹, diğer tarafta da din karşıtlığının biçare kurbanları² şeklindeki bir zıtlık içerisinde konumlandırılarak ele alınmaktadır. Oysa Osmanlı uleması, onların çok katmanlı öyküleri ve mirasları bu ikilikçi yaklaşımın ötesinde, çok daha kapsamlı araştırmaları hak etmektedir. Genelde din, özelde din eğitimi ve medreselerin reformu meselesi, etkileri günümüze kadar ulaşan din-siyaset ilişkilerini derinden etkilemiştir. Ulemanın o dönem yaşadığı tecrübeler, günümüzde diyanet-devlet, ilahiyat-devlet ilişkilerine ışık tutması bakımından da önemlidir. Bu yönüyle çalışma, ilahiyat camiası için ufuk açıcı bilgi ve değerlendirmeler içermektedir.

Orijinal adı *Ottoman Ulema, Turkish Republic: Agents of Change and Guardians of Tradition* olan ve Stanford University Press tarafından 2011 yılında basılan kitap

¹ Örneğin son dönem Osmanlı ulemasının sosyolojik ve siyasi olarak Hıristiyan ruhban sınıfı ile kıyaslanmayı hak ettiğini düşünür. Bk. Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (New York: Oxford University Press, 2002), 16, 265. Ayrıca Bk. Necip Fazıl Kısakürek, *Son Devrin Din Mazlumları* (İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 1992), 5-53.

Bülent Üçpınar tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Çalışma, birbirinin ardılı sayılabilecek sekiz bölümden oluşmaktadır. Her bölümde meselenin bir noktasına odaklanılmıştır. Değerlendirme yazısında da bu yazım sistematğine sadık kalınmış, her bölüm kısaca özetlenmiş ve değerlendirilmiştir.

Başlamadan önce yazar hakkında da bazı bilgiler verelim: Doktorasını 2006 yılında Princeton Üniversitesi'nde tamamlayan Prof. Amit Bein, halen ABD'deki Clemson Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyesidir. Bein'in iki kitabı dahil tüm çalışmaları Türkiye üzerinedir. *Kemalist Turkey and the Middle East: International Relations in the Interwar Period* başlıklı ikinci kitabında Bein, iki Dünya Savaşı arasında Türkiye'nin komşularıyla olan ilişkilerini inceler. Kitaplarının dışında Profesör Bein'in Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'nin siyasi aktivizmini, Filipeli Ahmet Hilmi'nin entelektüel mirasını, 1894 İstanbul depremi etrafında Osmanlı'da bilim tartışmalarını, Keriman Halis'in 1933 tarihli Mısır yolculuğunu, Osmanlı'nın son dönemindeki siyaset, askerlik ve din eğitimi arasındaki ilişkileri incelediği makaleleri de mevcuttur. Bunlardan sadece değerlendirmesini yaptığımız çalışması Türkçeye çevrilmiştir.

Kitaba dönersek, *Ulema Meselesi* başlıklı birinci kısım, bir nevi giriş mahiyeti taşımaktadır. Yazar bu bölüme Kasım 2005'te gerçekleşen bir olayı örnek göstererek başlar. Hatırlanacağı üzere AİHM, üniversitelerde uygulanan başörtüsü yasağının hukuka uygun olduğuna hükmedince Başbakan Recep Tayyip Erdoğan kararı eleştirerek "Bu konuda söz hakkı mahkemelerin değil, ulemanın"dır." şeklinde bir demec vermişti. Bein, söz konusu demecin ve bu demec etrafında yürütülen tartışmaların, ulema meselesinin Türkiye'de nasıl hala keskin ideolojik ve siyasi bölünmelerin bir aracı ve göstergesi olduğunu anlatır. Genel olarak, Kemalist yorumcular son dönem Osmanlı ulemasını genellikle "koyu taassup ve dinin iptidai yorumu" ile ilişkilendirerek, engelleyicilik ve gericilikle irtibatlandırmış ve modernleşmenin önündeki başlıca engellerden biri olmakla suçlamıştır. İslamcı yazarlar ise hâkim tarih yazımına taban tabana zıt bir anlatım geliştirerek ulemayı Osmanlı'nın son dönemlerinde ve Cumhuriyet döneminin başlarında hâkimiyeti ele geçirmiş din karşıtı güçlerin "biçare kurbanları" olarak resmetmişlerdir. (s. 19) Oysa yazara göre mesele bu kadar basit değildir, ulemanın ve kurumlarının öyküsü çok katmanlıdır. Dahası, onların hikâyesi bir çöküş, bir son, anlamsızlaşma ve tutarsızlık değil, yeni vaziyet alışların ve dönüşümlerin hikâyesidir.

İlmiye Sınfı: Olumlu ve Olumsuz Etiketleme başlıklı ikinci bölümde ilmiye sınıfına yönelik olumlu ve olumsuz etiketlemeler ele alınmaktadır. Yazara göre esasen ulemayı hedef alan eleştiriler yeni bir şey değildi ancak geçmişte eleştirilenlerin dini kurumların konumlarının zayıflatılması gibi bir gayeleri yoktu. (s. 28) Oysa imparatorluğun son yıllarında en sert eleştiriler din karşıtı fikirlerin etkisi altındaki aydınlar tarafından yönetiliyordu. Bu dönemdeki olumsuz etkilemenin en belirgin örneğini, ulemayı ruhban sınıfı olarak kabul etme gelir. Osmanlı uleması ile Hris-

tiyanlıktaki ruhban sınıfı arasındaki kurulan analogiler, imparatorluğun son yılları boyunca sık sık ve etkili bir şekilde devreye sokulmuştur. (s. 36) Bu şekilde ulema, yozlaşmış dini doktrinler ve uygulamaları tesis edip dayatarak ve özgürlüğün/refahın bilimsel ilerleme vasıtasıyla gelişmesine kasten engel olarak, obskürantist roller oynamakla suçlanmıştır. Ulemaya yönelik proaktif ve savunmacı tutum şeklinde olumlu etiketlemeler de mevcuttur. (s. 48) Proaktif eğilim, eğer reformları bizzat ulema sınıfı başlatmayacak olursa, bunun ağır sonuçlarından hem kendileri, hem de Osmanlı topraklarındaki dini yaşamın zarar göreceğini ileri sürüyordu.

Reforma Farklı Bakışlar başlıklı üçüncü bölümde yazar, ulemayı, 'reform yanlısı ulema' ve savunmacı bir eğilime sahip 'muhafazakar ulema' şeklinde bir sınıflandırmaya tabi tutarak bu grupların genelde din, özelde din eğitimi reformu hakkındaki görüşlerini incelemektedir. Bu çerçevede 1909'da Mecelle'yi genişletmeyi amaçlayan bir girişimin, ulema arasındaki farklı fikirleri nasıl ortaya çıkardığını anlatır. (s. 58) Yazar, ayrıca bu bölümde değişen siyasi atmosferin ulema arasındaki görüş ayrılıklarını nasıl dönüştürdüğünü de örneklerle anlatır. Örneğin İTC'nin 1913'te kurduğu ve tek parti rejimine denk düşen düzeni, reform yanlısı ulemanın hâkim kesim haline gelmesine imkân veren şartları oluşturmuştu. Ancak gerçekleştirilen reformlar çoğu geleneksel ulemayı huzursuz etti, kimi ılımlı reformcular bile muhafazakâr bir siyasi kimlik benimsediler. Öyle ki, I. Dünya Savaşı'nın sonuna gelindiğinde, bir zamanlar hemen herkes tarafından yüceltilen reform kavramı birçok ulemanın ve İslam aydınının gözünde olumsuz çağrılar yüklenmişti.

Dini Eğitimde Yenilik ve Hazin Son başlıklı dördüncü bölümde II. Meşrutiyet'ten sonra medrese eğitiminin yeniden yapılandırılması, kapsamlı değişikliklerin sonuçları ve bunların Cumhuriyet dönemine bıraktığı uzun vadeli miraslar ele alınmaktadır. Yazara göre medrese reformu projesinde görülen iniş ve çıkışlar, ilmiye sınıfı içinde muhafazakâr ve reform yanlısı ulema arasındaki değişen güç ilişkilerinin yansıtıyordu. Ayrıca, son dönem Osmanlı medreselerinde uygulamaya konan kapsamlı değişiklikler, Cumhuriyet dönemindeki dini eğitim kurumları için bir şablon vazifesi gören modern dini eğitim formlarının meşruiyet kazanmasına yardımcı olmuştu. (s. 77)

Çalışmada 1908-1912 yılları arası, kapsamlı reformlar için ortamın hazırlandığı; 1913-1914 yılları arası, İstanbul'da medrese eğitiminin yeniden yapılandırıldığı; 1914-1918 yılları arası, güçlükler, hayal kırıklıkları ve yeniliklerin yaşandığı zor zamanlar; 1919-1924 yılları arası ise dini eğitim reformunun tehlikeli sulara sürüklendiği dönem olarak resmedilmiştir. 1913'e kadar kamuoyundaki tartışmalar, dini eğitim alanında hangi değişikliklerin uygulamaya konması gerektiği konusuna yoğunlaşmıştı. Ancak bu tarihten sonra bazı uzmanlar açıkça medreselerin 'varoluş hakkını' sorgulamaya başladılar: Medreseler ıslah etmeye değmezdi. Nitekim Cumhuriyet'in kurulmasından sonra medreseler, 'sözde iflah olmaz geri kalmışlıkları ve

birçok kusurları yüzünden' üstelik müderrislerine gelecekteki istihdamları ile ilgili herhangi bir güvence verilmeden tümüyle kapatıldı. Kapatılmaları milli birliğe ve aydınlanmaya giden yolda 'kaçınılmaz bir adım' olarak sunuldu. Reform yanlısı ulema hayal kırıklığı içindeydi, hatta ihanete uğradıklarına inanıyorlardı. Muhafazakâr ulemanın penceresinden bakıldığında Cumhuriyet otoritelerinin 1924'te yaptıkları, on yıl önce ittihatçı selefleri tarafından tertiplenen gizli bir planın son sahnesini icra etmekten ibaretti. (s. 108) Medreselerin kaldırılması hükümete karşı duyulan güvensizliği artırdı ve izleyen yıllarda dinle ilişkili meselelerde devlet önderliğinde yapılan neredeyse tüm reformlara karşı ciddi bir kuşku ve hatta güçlü bir husûmet mirasının oluşmasına neden oldu. (s. 110)

Siyasi Eylemcilik ve Muhalifleri başlıklı beşinci bölümde ulemanın siyasi eylemciliği, devrin sembol isimlerinden Mustafa Sabri Efendi'nin siyasi hayatı üzerinden ele almaktadır. Yazara göre Mustafa Sabri Efendi, siyasi eylemciliğin fırsatlarının ve risklerinin mükemmel bir örneği olmaya herhangi bir meslektaşından daha fazla layıktır. Mustafa Sabri baskıcı İTC ve İslam karşıtı entrikaları durdurabilmek için ulemanın parti siyasetine girmekten başka çaresi olmadığına ısrar ediyordu. Nitekim Kasım 1911'de kurulan *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*'nın kurucularından ve liderlerinden biri oldu. Bir ara yurt dışına kaçmak zorunda kalmış olsa da Mart 1918'de Damat Ferit Paşa'nın başında olduğu kabinede Şeyhülislam olarak görev aldı. Şeyhülislam'ın Şeriyye Mahkemeleri üstündeki yetkisine tekrar kavuşmasını sağlamak gibi başarılar elde etti. Çok sayıda muhafazakâr ulema Anadolu'daki direniş hareketini desteklerken, Mustafa Sabri'nin bakış açısından Mısır'daki İngiliz sömürgeciliği bile, mülhit bir milliyetçi yönetimden daha evlaydı. (s. 148) Bu radikal duruş kendisine kendisini destekleyen ama milliyetçi karşıtı tutumunu paylaşmayan ulemanın ve İslami aydınların desteğine mal oldu. Nihayetinde Eylül 1920'de istifa etti, bir daha asla devlet görevine getirilmedi. Bein'e göre Mustafa Sabri'nin siyasi kariyerindeki gerileme, siyasallaşmış bir ilmiye teşkilat vizyonunun çöküşünü de beraberinde getirmiştir. (s. 149)

Erken Cumhuriyet Döneminde Denemeler başlıklı altıncı bölümde yazar 1908'den beri hükümetlerin önderlik ettiği dini politikalar ve reformların izlediği ortak şablonu açıklar. Buna göre: Başta iktidar partisi ile ilişkili yorumcular, basın marifeti ile dini yaşantının veya İslami kurumların belli veçhelerinde kapsamlı değişiklikler yapılması için öneriler yayınlıyor ve hükümeti bunları politika olarak benimsemeye çağırıyordu. İkinci aşamada bu fikirler basında tartışılıyor ve böylece geniş bir kesime duyurulmuş oluyordu. Üçüncü aşamada hükümet kurumları, ortamı yatıştırmak için değişiklikleri uygulamaya koymak gibi herhangi bir niyetlerinin olmadığını iddia ediyordu. Dördüncü aşamada belli bir süre geçtikten sonra bu teklifler siyaseten uygun bir anda uygulamaya konuluyordu. Bein'e göre Türkçe ibadet meselesinde de aynı yol takip edilmiştir.

Ayrıca Bein, ulemanın bu dönemde ‘marjinalleşmiş ama lüzumsuz değil’ olarak tavsif edilmeye uygun olduğunu iddia eder. Bazıları için bu dönem nefes kesiciydi, ancak ulemanın çoğunluğu için bedbaht zamanlardı. Hükümet, dini eğitimin ıslah edileceği vaadini tutmamıştı. 1930'lara gelindiğinde bizatihi ulema kavramı resmen terk edilmiş, başta eğitim ve yargı olmak üzere bir zamanlar ulemanın işgal ettiği makamların sayısı ya azaltılmış ya da bunlar tümünden kaldırılmıştı. (s. 152-153) Elbette hükümet politikalarına destek de mevcuttu. Bu kesim Mustafa Kemal'in gerçekleştirdiği reformlar için İslami gerekçeler bulunmasına yardım etmişti. Bu kişiler, birtakım menfaatler elde edebiliyorlardı. Bein'e göre Şerafeddin Yaltkaya, Kemalizm'i benimsemiş reformcu ulemanın mükemmel bir örneğidir. (s. 158)

Eski ulemânın çoğu farklı düzeylerde sınırlı işbirliğini ve düşük yoğunluklu direnişi esas alan orta-yolcu yaklaşımları tercih ediyorlardı. Örneğin, Akseki'ye göre sınırlı işbirliği, İslami kurumların bir anlam ifade etmeye devam etmesi açısından dalkavukça işbirlikçilikten de uzlaşmaz muhalefetten de daha iyi fırsatlar vaat ediyordu. (s. 165) Bu dönemde uygulanan politikalar ‘eski’ ulemayı tümünden lüzumsuz kılamamıştır. Hükümetle işbirliğine çoğunlukla açık, ama bütün bütün iradesiz de olmayan eski ulema Diyanet'e hâkim olmaya devam etmiştir. Tartışmalar sürdü elbette, mesela Kemalistler Diyanet'e hiçbir zaman tamamen güvenmedi. Aşırı muhafazakâr muhaliflerin gözünden ise Diyanet'teki eski ulema, sadece din karşıtı bir rejimin kötülüklerini idare edemeyen ‘acizler’ olmakla kalmamış, rejim ile politikalarının meşrulaştırılmasına yardım etmişlerdi.

Her şeye rağmen ulema bir anlam ifade etmeye devam etmiştir. Mesela 1940'ların sonları itibariyle hiçbir alternatif dini otorite, Osmanlı medreselerinin mezunlarının yerini alamamıştı. (s. 191) Gerçekten de II. Dünya Savaşı'nın ardından otoriter tek parti rejimi çökmeye başlar başlamaz Türkiye'deki İslami kurumların yeniden inşası için girişimlerin başlatılmasında en fazla hizmeti geçenler mutedil eski ulema oldular.

Osmanlı'nın Hatıraları, Cumhuriyet'in Gerçekleri başlıklı yedinci bölüm 1950 sonrası gelişmeleri ele alır. 1940'ların sonlarında gelişmeler, İslamcılara görüşlerini 1925'ten beri ilk defa özgürce ifade etme imkânı vermişti. Bein, bu dönemde en dikkat çeken ismin Eşref Edib olduğunu düşünür. İslamcı basın, hükümetin din işlerine yaptığı müdahaleleri derhal geri çekmesini isterken söylemlerine liberal ve demokratik tezleri kısmen değiştirerek dâhil ettiler. (s. 194) Ancak Bein, bu dönemdeki İslamcılarını dini özgürlük noktasında seçici davranmakla itham eder; mesela bu özgürlükler Aleviler için istenmiyordu. (s. 200)

Diyanet'in yetki alanı ve statüsü tartışılmaya devam etmiştir. İslamcılarının çoğu Diyanet'in güçlendirilerek devletin resmî bir kurumu olarak kalması gerektiği görüşündeydi. Ancak, Akseki'nin Ocak 1951'de vefatı bu yöndeki çabaların gündemden çıkarılmasını kolaylaştırmıştır. Akseki'den sonra yerine getirilen Eyüp Sabri

Hayırlıoğlu'nun sıradan yöneticiliği altında Diyanet, Cumhuriyet'in ilk dönemindeki CHP yönetimi zamanındaki durumuna benzer bir şekilde nispeten gözlerden uzak, merkezin dışında, bağımlı bir devlet kurumu olarak çalışmıştır. (s. 214)

Miraslar ve Umutlar başlıklı sekizinci bölüm kitabın özeti mahiyetindedir. Bein'e göre Cumhuriyet'in kurulması ve uygulamaya koyduğu politikalar, Osmanlı kurumlarının ve mirasının uzun vadeli etkisini yok etmeyi başaramadı. Ama yaşananlar herkesi derinden etkiledi. Bugün Türkiye'deki güncel tartışmaların tarihi kökleri neredeyse istisnasız olarak Osmanlı'nın son dönemlerine ve Cumhuriyet'in ilk yıllarına götürülebilir. Yine yazara göre, devletin ulemayı kontrol altına alma gayretleri ulemayı 'resmi' ve 'gayriresmi' olarak ikiye bölmüş ve gayriresmi ağırla yasa dışı addedilmişti. Ancak gayriresmi âlimler ve ruhani rehberler hem gençlere hem de yaşlılara alternatif din eğitimi ve liderlik sunmaya devam ettiler. Öte yandan Diyanet, 1950'den itibaren hacmi itibarıyla dikkat çekici şekilde büyümüş ama yetki alanı, işlevleri ve hükümet kontrolüne tabi oluşu değişmemiştir. 1980'lerde Türk İslam sentezi geliştirilirken devletin Diyanet'e yüklediği rol Kemalistleri dehşete düşürmüştür. Yazara göre, İslamcı köklere sahip AK Parti liderliği Diyanet'e daha geniş özerklik tanıma yönündeki arzusunu hiçbir şekilde gizlememiştir. Tartışmalar bitecek gibi de gözükmemektedir. Hükümetin ve Diyanet'in üst düzey yetkililerinin perspektifinden bakıldığında Diyanet teşkilatı, her daim 'dinin doğru bir şekilde anlaşılması ve uygulanması sürecini kolaylaştıran' bir kurum olarak sunulmaktadır. Kemalistler için Diyanet, 'kamunun sırtına yük olan lüzumsuz' bir kurumken, artık çok azınlıkta kalmış bazı muhafazakârlar için ise 'Batının talepleri ve beklentilerini karşılamak amacıyla İslam'ın kişiliksiz bir şekilde yeniden ambalajlanması için kullanılan bir kılıf' vazifesi görmektedir.

Sonuç olarak, uzmanlık alanı Osmanlı'nın son dönemi olan Amit Bein'in bu çalışmasının, çoğu kez monolitik ve gerici/mazlum olarak tasvir edilen bir sınıfı, onların fikirlerini, mücadelelerini, miraslarını başarılı bir şekilde resmettiğini söylemek mümkündür. Sosyal bilimlerde ideolojik perspektiflerin baskın gelmesi, özellikle kırılma noktalarındaki kişilerin, tarihi olay ve olguların hak ettikleri çok boyutlu değerlendirmelerden mahrum kalmalarına neden olabilmektedir. Son dönem Osmanlı uleması, böyle bir yaklaşıma en fazla maruz kalan alanlardan biridir. Bu noktada çalışmanın önemli bir eksiği kapattığını ve yeni yaklaşımlara kapı araladığını söyleyebiliriz.